

Машхур олмон исломшуноси ва шарқшуноси, филология фанлари доктори, профессор Аннемарие Бригитта Шиммел хоним Ислом дини ва шарқ, суфизмининг Европадаги энг етук мутахассисидир. Америка ва Ҳиндистон, Европа ва Яқин Шарқ мамлакатларидаги олимлар Шиммел хонимнинг номини жуда яхши биладилар. Унинг асарларига ҳурмат билан қарайдилар ва кўпгина ҳолларда хонимни ўзларининг устози деб ҳисоблайдилар. Шиммел хоним умуман Ислом динига тааллуқли мавзуларда 120 тадан ортиқ асар яратган. «Жонон менинг жонимда» асари хонимнинг энг гўзал, энг сара асарларидан биридир. Сизнинг назарингизга мазкур китобнинг “ сўфий аёллар” бобини ҳавола этамиз. Китобни немис тилидан Йўлдош Парда таржима қилган (Аннемарие Шиммел. Жонон менинг жонимда. Ислом оламида хотин-қизлар сиймоси.. Тошкент, 1999 йил)

СЎФИЙ АЁЛЛАР

Муҳаммад саллоллоху алайҳи вассаллам дорилбақога рихлат қилганларидан кейин ҳозирги кунларгача бўлган давр ичида Ислом оламида хотин-қизларнинг аҳволи хоҳ ижтимоий, хоҳ сиёсий маънода бўлсин сезиларли даражада чигаллашгани, оғирлашгани ҳеч кимга сир эмас, аммо сўфизмда бунинг бутунлай тескараси. Сўфизмда аёллар жуда муҳим ўрин тутишган, уларнинг мавқеи тобора ошиб бормоқда. Сўфизм, яъни исломий мистика Пайғамбар алайҳиссалом вафотидан тахминан юз йилча кейин, 8-аср бошларида вужуга келиб, ривожлана бошлади. Аввал бошда у соф таркидунёчилик (зоҳидлик) ҳаракати бўлиб, мусулмонларнинг кундан-кунга кучайиб бораётган дунёвийлигига қарши туришга, уларга диний бурч ҳамда вазифаларини эслатиб туришга қаратилган, чунки ўша даврларда ислом империяси жадаллик билан тўхтовсиз равишда кенгайиб бормоқда эди. Бу эса, ўз-ўзидан маълумки, таъсир ва акс таъсир ҳодисасига сабаб бўлади, яъни мусулмонлар ўзлари забт этган ўлкаларга Ислом дини билан таъсир кўрсатишса, шу ўлкаларда амалда бўлган динлар ҳам Исломга маълум маънода акс таъсир кўрсатар, унинг салоҳиятини пасайишга олиб келарди. Ислом аскарлари Қуръони карим ва Ҳадиси шарифлардаги йўл-йўриқлар билан бир қаторда ўзлари забт этган ўлкалардаги ақидаларга ҳам маълум маънода амал қила бошладилар. 711 йилда мусулмонлар Гибралтар бўғозини кечиб ўтдилар (бу ердаги бир тоғ ҳозирги кунларда ҳам ўз забткорининг номидадир: Жабал ат-Ториқ, яъни Ториқнинг тоғи). Ўша йилнинг ўзидаёқ қўшиннинг бош қисмлари Синдга, Ҳиндистон-нинг қуйи воҳасига, яъни ҳозирги Покистоннинг жанубий қисмига кириб бордилар. Қўшиннинг бошқа қисми Окуз (Амударё)дан ўтиб Ўрта Осиёни эгаллади.

Зоҳидлар эса қалб оламини, юрак дунёсини забт этишга ҳаракат қилардилар. Ислом сўфизмининг ибтидоси Робийа ал-Адавийяа ёки Басралик Робийа (Басра Робийанинг она шаҳри)нинг номи билан боғлиқ. У дунёнинг барча лаззатларидан воз кечишга ундайдиган таркидунёчиликнинг чинакам ишқ, яъни Аллоҳнинг ишқи билан яшашга ундайдиган сўфизмга айланишида асосий, ҳал этувчи рол ўйнаган аёлдир. Ривоят қилишларича, бир куни художўй сўфий Робийа бир қўлида бир челақ сув, иккинчи қўлида ёниб турган машъала кўтарганча Басра кўчаларидан югуриб ўтаётган экан. Йўловчилар ҳайрон бўлиб ундан сўрашибди:

- Бунчалар шошилиб қайларга йўл тутдинг, эй Робийа?

Робийа қўлидаги челақка ишора қилибди:

- Дўзахдаги ўтни ўчирмоқчиман.

Йўловчилар ёқаларини тутиб, «астағфируллоҳ» деганча, сўрашибди:

- У холда кўлингдаги машъала нечун?

- Бу машъала билан жаннатга ўт кўймоқчиман.

Йўловчиларнинг юзларидан қони қочиб қичқиришибди:

- Аллоҳдан мағфират сўраб илтижо қил, эй бадбахт аёл, акс холда кофир қавмлардан бўлиб қоласан.

- Йўқ, азизларим, сизлар мени нотўғри тушундинглар. Мен кофир эмасман, Аллоҳ таоло билан бандалар ўртасидаги бу икки пардани йўқотмоқчиман холос, то ким бандалар Аллоҳ таолога дўзах ўтларида куйишдан қўркишгани ёки жаннат иқболидан умидвор бўлишгани учун эмас, балки Унинг Аллоҳ эканлиги, Биру Борлиги ва Боқий гўзаллиги учун ибодат қилишсин».

Бу ривоят тилдан тилга кўчиб, насроний дунёсига ҳам кириб келди. Уни Людвиг тўққизинчининг вакили Жонгвиил ғарбга олиб келган дейишади. 1584 йил 3 ноябрда Парижда туғилиб, 1652 йил 26 апрелда ўша ерда вафот этган француз рухонийси ва ёзувчиси, квиетизм намоендаси Жан Пиер Камю ўзининг «Шафқат ҳамширалари» китобида шу ривоятни ҳам санаб ўтади. Китобда шарқона кийинган, бир кўлида челак, бир кўлида машъал кўтарган аёл сурати ҳам берилган. Сурат тепасида иврит ҳарфлари билан «ЙХВХ» яъни «Йеҳоваҳ» (Худо) деб ёзилган. Бундан ривоят шарққа мансублиги англашилади. Бундан ташқари, Европа адабиётида ушбу ривоятнинг кўпгина бошқа шакллари ҳам мавжуд.

Басралик озод этилган кул аёл Робийа ҳақидаги ривоятлар сон-саноксиз, чунки Басра мозийда кўплаб сўфийларнинг макони бўлган. 728 йилда вафот этган машҳур такводор олим, сўфий Ҳасан ал-Басрий тўғрисидаги ривоятларда ҳам Робийанинг номи тилга олинади. Ислом оламнинг машҳур солномачилари бу аёлнинг ҳаёт йўлини аниқ тасвирлаб беришган, чунки у инсоний баркамолликда «кўплаб эркаклардан устунроқ бўлган». Муҳаммад Зехний ўзининг машҳур аёллар тўғрисидаги «Машохир ан нисо» асарида Робийани «эркаклар бошидаги олтин тож», деб тасвирлайди. Шу сабабдан ҳозирги кунларда ҳам ўзининг художўйлиги, такводорлиги билан машҳур бўлган аёллар «иккинчи Робийа» деб тасвирланади. Робийа тўғрисидаги ривоятларда унинг жуда кўп мўъжизалар кўрсатгани ҳам тилга олинади. Айтишларича, қоронғу тунларда унинг бармоқлари чироқ каби нур таратар экан. Ҳаж сафарига отланганида эса Каъбатуллоҳ унга пешвоз чиқар экан. (Ўз-ўзидан маълумки, Каъбатуллоҳ ўрнидан кўчиб, Робийа ҳузурига пешвоз чиққанда, ҳажга келган бошқа сўфийлар уни тополмай анча сарсон-саргардон бўлишган)*.

*Бу хусусда Алишер Навоийнинг ҳам ривояти мавжудлигини эслатаман (Хуршид Даврон)

Робийа кўпгина дунёвий ришталарни, айниқса никоҳни (у турмушга чиқмаган) рад этиб, жойнамозидан ўтирганча ҳавода учиб юра олган дейишади. Гўзал баҳор кунларидан бирида у хонасида шогирд қизларидан бири билан ўтираркан боққа назар ташлайди ва Аллоҳ таоло яратиб қўйган гулларнинг жамолига мафтун бўлиб, шундай дейди: «Аллоҳ таолонинг гўзаллиги ботиндадир, ташқи гўзаллик эса ички гўзалликнинг акс этишидир». Мавлоно Жалолоддин Румий бу гапларни нотаниш бир сўфийга нисбат бериб, ўзининг «Маснавий» (Мас. IУ.1518)ларида ишлатган. Ҳазрат Фаридуддин Аттор эса ўзининг «Илоҳийнома»сида (XXII) Аллоҳ таолонинг нури тўғрисида сўз юритаркан, шундай ёзади: «У (нур) бир дақиқа кекса бир кампир устига тушса бўлди, уни Робийадек улуг бир зотга айлантиради».

Шу асарнинг ўзида (XV) Аттор Робийанинг бечораҳоллиги, дунё лаззатларига кўп эътибор бермаслиги, синов-имтиҳонларга берган бардошини шундай тасвирлайди:

Дейдилар: Аллоҳга дилбаста, дилдор,

Робийа бир ҳафта туз тотмади ҳеч.

Ҳаттоки сув ичмай, юрди рўзадор,

Бўлди намоз билан машғул эрта-кеч.

Ниҳоят кўрсатиб очлик ўз кучин,

Робийа йиқилай деганда беҳол,

Қўшни хотин чиди гаплашмоқ учун,

Бир коса суюқ ош кўтариб алҳол.

У кетгач Робийа судралиб, мункиб

Чироқ келтириш-чун уйга кирган дам,

Мушуклар овқатни кетдилар тўкиб,

Бу қандай кўргулик, бу қандай ситам.

Яна уйга кирди Робийа дилхун,
Сув ичиб рўзани очиш-чун, хайҳот.
Кўза қўлдан туишб, бўлди чилпарчин,
Ерга сингиб кетди ул оби ҳаёт.
Шунда чекди Биби оташин бир ох,
Бир оҳки, оламни ёқишга қодир.
«Танҳо Биру Борим, Ёлғизим, Аллоҳ,
Мен бир муштипардан истагинг надир?
Ишқингда вужудим ҳорғин ва бетоб,
Бу ҳолга чек борми, эй Ёри Азиз?
Кўкдан нидо келди: Хоҳласанг шу тоб,
Дунёни пойингга чўктирурман тиз.
Ва лекин мени деб чекканинг ситам,
Дардлардан мосуво этарман буткул.
Фоний дунё ва Ёр ишқига, санам,
Бир йўла ошиён бўлолмас бир дил.
Ошиқ ишқ йўлида дард чекиб ҳар он,
Тарк этар дунёни бесўз, бесўроқ.
Дунё ишқи бир ён, Ёр ишқи бир ён,
Осонмас чинакам Ёрга етишмоқ..

Кўриниб турибдики, бу мисраларда ошиқнинг ишқ йўлида чеккан дарду аламлари, изтиробларига алоҳида урғу берилмоқда, зеро ситам чекмай, қийинчиликларга бардош бермай висолга етишиб бўлмайди. Енгил-елпи қозонилган ғалаба, эришилган висол қадрсиздир. Ҳиндистондаги Чиштиёа силсиласи раҳнамоси, асли Моварауннаҳрлик бўлган Қутбиддин Бахтиёр Кокий 1235 йилда бу тўғрида шундай деб ёзганди:

«Бошига кутилмаган дарду-ғамлар тушган куни у «хайрият, дўстим (Аллоҳ) бугун мени эсга олди, мен ҳақимда ўйлади», деб ўзида йўқ даражада шодланиб юрарди. Кунлари осойишта ўтиб, бошига ҳеч қандай кулфат тушмаганда эса, кўзёш тўкиб, фиғон чекарди: «Қандай бир нотўғри иш қилдим-ки, у (Аллоҳ) бугун мени эсга олмади».

Бироқ ўзини Аллоҳ ишқига бахшида этган аёл ёлғиз Робийа эмасди, бундай художўй сўфий аёллар тўғрисида тарихда бир талай маълумотлар бор. Муҳаммад Муста-фо саллоллоҳу алайҳи вассалламнинг қариндошларидан бири Умм Ҳарам исмлиқ аёл шулардан биридир. Бу бокира аёл ўзини Аллоҳ йўлига бахшида этиб, мусул-монларнинг кипрликларга қарши олиб борган жангларида ҳамширалик қилган ва ҳижрий 27 йилда (649) жанг пайтида шаҳид бўлган. Сўфийларнинг қарийб барча китобчаларида кунларини рўза тутиш ва йиғи-сиғи ҳамда тунларини намоз ўқиб ўтказган илк сўфий аёлларнинг рўйхати ва қисқача ёки тўлиқ таржимаи ҳоли берилган. Маргарет Смит ўзининг классик асари бўлмиш «Ислом-да Робийа ва бошқа сўфий авлиёлар сиймоси» китобида илк ислом даврининг бир қатор таниқли сиймолари тўғрисида маълумот беради. Улар орасида Робийанинг дугонаси, орзиқишларда (экстаз) жон таслим этган Марийам ал-Басрийа тўғрисидаги хабарга ҳам дуч келамиз. Замондош турк шоираси Лаъли Мюлдюр ушбу мисраларни ўша сўфий аёлга бағишлан:

Басралик Марийам, ул гўзал хилқат,

Тун-кун Робийага қиларди хизмат.

Ногаҳон илоҳий ишқни у англаб,

Хушдан кетди, «Аллоҳ» дея шивирлаб.

Зикр этпиб Аллоҳнинг номини ҳар он,

Муҳаббат ўтида таслим этди жон.

Шундай, чин ошиқлар ўхшар ёмғирга:

Дон бўлиб унишар, ерга тушсалар,

Дурга айланишар, тушиб баҳрга.

Рўйхатда йиғлай-йиғлай кўзлари кўр бўлиб қолган Баҳрия ал-Маузулийанинг ҳам номи бор, зеро зоҳирий кўрлик илоҳий маъшукни ботиний, яъни кўнгил кўзлари ила кўришга имкон яратади. Кўзлар кўр бўлгач кўрувчи ва кўрилувчи орасида тўсиқ, парда йўқолади. Донишмандлар айтганидек, кўзни юмгил, кўзга айлансин кўнгил. Райҳона ал-Валийа исмлиқ сўфий аёл эса узлуксиз равишда ўзини йўқотиш даражасидаги ҳаяжон, завқланиш (экстаз) ҳолатида бўлган. Ёзишларича, бундай ҳолатга тушган кўпчилик сўфий аёллар ўша даврларда ҳибсга олиниб, жиннихоналарга ташланган, чунки уларнинг қалбига жойлашган илоҳий муҳаббат баҳор чоғларида кўпириб, тўлқинланиб, кирғоқларидан тошиб оқадиган асов дарёдек бўлгани учун жамиятда қабул қилинган одоб қоидаларига бўйсунолмай қолишган.

Қалбида ёлғиз Аллоҳ ишқи ошиён қурган бундай тақводор сўфий аёллар тарихда албатта жуда кўп бўлган, аммо фақат баъзиларининггина номлари тарихда сақланиб қолган. Улар Робийага ўхшаб кичик-кичик қўшиқлар ижро эташган. Бу қўшиқлар бадиий санъат асари даражасига кўтарилмаган бўлса-да уларни бемалол диний-мистик лириканинг илк ғунчалари деб аташ мумкин. Кейинги асрларда улар ошиқ сўфийларнинг кундалиқ машғулотига айландилар. Суриялик Робийа аш-Шамийа шундай қуйлар экан:

«Ёримга тенг келмас бошқа ҳеч бир ёр,

Кўнглимни забт этган танҳо Биру Бор.

Гарчи у вужудим, кўзимдан йироқ,

Кетмайди у менинг кўнглимдан йироқ*.

Абдурахмон Жомий ўз асарларидан бирида сўфий аёлларнинг қуйидаги мисраларини мисол қилиб келтиради:

*Чин ошиқлар бу дунёдан бемор ўтурлар,

Кўп дард чекиб, ишк оғригин зўр малҳам
билиб.
Ёр ҳажрида девонаваш, зор-зор ўтурлар,
Ва бир куни кетишурлар ёрга кўшилиб.

Бу мисралар муаллифининг фикри Амаат ал-Жалилнинг куйида эътиборингизга ҳавола этилаётган фикрига ҳамоҳангдир:

«Авлиёсифат табаррук зотлар бирор дақиқа бўлса-да, бошқа ишлар билан машғул бўлмайдилар. Улар доимо Аллоҳ ёди билан банддирлар. Авлиёлар бошқа ишлар билан ҳам шуғулланади деган киши бекор айтибди».

Илк сўфий аёллар ичида ўзининг жуда кўп кўзёш тўкиши ила машҳур бўлган Шавона исмли аёл сиймоси алоҳида эътиборга моликдир. Улуғ сўфийлардан бири бўлмиш Фузаил ибн Ийад (803 йилда вафот этган) ҳам Шавонадан «мени бир дуо қилиб кўйинг!» деб илтимос қилган экан. Такводор сўфий Башир ал-Кофий, таҳаллуси «Ялангоёқ» (841 йилда вафот этган) ва улкан муҳаддис олим Аҳмад ибн Ҳанбал (855 йилда вафот этган)лар эса Амина ар-Рамлиа исмли сўфий аёлнинг дуолари шарофатидан дўзахийликдан омон қолишган. Имом Ғаззолий Шавона ҳақида ёзаркан, ушбу воқеани мисол қилиб келтиради: «Ривоят қилишларича, Шавона вафот этгач, дугоналаридан бири уни тушида кўради. Тушда Шавона бир қанча хурлар билан келиб, дугонасига шундай дейди: «Қалбинг доим ғамзада бўлсин. Аллоҳ ишқини фоний дунё хою ҳавасларидан юқори тут. Шунда то жон таслим қилгунингча сенга ҳеч зарар етмайди». Ўлим ва боқий дунсни тез-тез ёд этиб туриш илк сўфий аёлларга хос хусусиятдир. Шулардан бири бўлмиш Муаззам Басрадаги анъаналарга мувофиқ «вафот этгач то рўзи машҳарга бўлган даврдаги қабр уйқуси етиб ортади» деган ғояни илгари суриб, иложи борича уйқудан воз кечишга, тунларини намоз ўқиб бедор ўтказишга ҳаракат қилар экан.

Художўй, такводор аёлларга Аллоҳ таоло юксак мавқелар ҳада этиши ажабланарли ҳол эмас. Бағдодлик сўфий Сари ас-Соқотий (867 йилда вафот этган)нинг шогирдларидан бири бўлмиш сўфий аёл тўғрисида шундай ривоят бор: «Бир куни Соқотий у аёлга «ўғлинг чўкиб ўлибди» деган хабарни етказди. Аёл эса анъаналарга хилоф равишда устознинг гапига ишонмайди. Чиндан ҳам тез орада аёлнинг ўғли тирик эканлиги маълум бўлади. «Қани айт-чи, устознинг гапига нима учун ишонмадинг?» деган саволга у «Ўғлимнинг чўкиб кетганлиги тўғрисида менга ғойибдан ҳеч қандай хабар келмаганди», деб жавоб қилади». Ҳақиқатан ҳам ўзини Аллоҳ йўлига бахшида этган кишиларга ғойибдан уларга тегишли барча хабарлар етказилиб туриларкан.

Куйидаги ривоятдан эса баъзи сўфий аёлларнинг Робийа ал-Адавиййага тақлид қилиб, дунёдан тоқ ўтишмагани, балки турмуш қуриб, никоҳда умр кечиришгани маълум бўлади. Турмуш қуриб, эр-хотин бўлиб яшаган сўфий аёллар ичида ярк этиб кўзга ташланадигани Робийадан ярим аср кейин яшаган, (849 йилда вафот этган) нишопурлик Фотимадир. У таниқли сўфий Аҳмад Қидруйа (854 йилда вафот этган) билан турмуш қурган ва сўфийлик сўқмоқларида тез-тез унга раҳнамолик қилган. Ривоят қилишларича, Фотима ўз даврининг етук сўфий раҳнамолари билан мулоқатда бўлган. Мисрлик муршиди офоқ Зуннун (859 йилда вафот этган) билан хат ёзишиб турган. Айтишларича, бир вақт Зуннун «аёлларнинг тухфасига зор эмасман» деган маънода Фотима жўнатган тухфани олишдан бош тортади. Шунда Фотима Зуннунга танбеҳ бериб, шундай мактуб ёзади:

«Аёл киши жўнатган тухфани олмайман деб тухфамни рад этибсиз. Аёл киши воситасидами, эркак киши воситасидами, аммо асосий тухфа қилгувчи Зот Аллоҳ таоло эканини унутдингизми?»

Зуннун бу аёлнинг билимига, Қуръони каримнинг чуқур маъноларини ҳам аъло даражада тушунишига қойил қолган дейишади. (Зеро, Зуннуннинг таълим-тарбияга оид ҳикояларида Аллоҳ таоло ишқи билан маст бир аёл ёки киз образи тез-тез учраб туради). Зуннун ундан нафақат наботот ва ҳайвонот оламининг, балки барча тирик ва ўлик мавжудотларнинг Аллоҳга саловат айтаётганлигини қандай англаб олиш сирларини ўрганади. Доно Фотима машҳур сўфийлардан бири бўлмиш Боязид Бистомий (874 йилда вафот этган) билан ҳам паранжи ёпинмасдан мулоқотда бўлган дейишади. Аммо бир куни Бистомий аёлнинг гўзал холига, бошқа бир ривоятда айтилишича эса хино кўйилган бармоқларига тикилиб қолади. Шунда аёл сўфий билан алоқани бутунлай узиб кетади, чунки энди фақат соф руҳий мулоқотда бўлишнинг иложи қолмаганди. Бунинг ҳақиқатга қанчалар мос келишини аниқлаш жуда қийин, зеро руҳий дўстлик ришталарининг «дунёвий» бир боқиш ила узилиб кетиши мавзуси агиографияда (авлиёсифат кишиларнинг таржимаи ҳоллари билан шуғулланувчи фан) камдан-кам учрайдиган ҳол эмас. Шу маънода сўфий Аҳмад ибн Абул Ҳаворийнинг (851 йилда вафот этган) рафиқаси Робийа бинт Исмоил ҳақида икки оғиз сўз айтмасдан бўлмайди. Биринчи эри вафот этгач бу аёл эридан қолган мерос ва ўзи ишлаб топган пулларни савобли ишларга ишлатиш учун юқорида номи зикр этилган сўфийга турмушга чиқади ва у билан жинсий эмас, балки фақат руҳий никоҳда бўлади. Умрини асосан намоз ўқиш, рўза туташ билан ўтказди ҳамда Аҳмад ва унинг бошқа хотинларига ғамхўрлик қилади. Зеро, унинг ўзи бир куни Аҳмадга «мен сени эр сифатида эмас, балки ака сифатида яхши кўраман», дейди. Ривоят қилишларича, Рабах ал-Қайсийнинг рафиқаси хуфтон намозини ўқиғач яхши кийимларини кийиб, эридан «бугун менга зҳтиёжингиз борми?» деб сўраркан. Эрининг эҳтиёжи бўлмаган кунлари у тунни Қуръон тиловати билан машғул бўлиб ўтказаркан.

Баъзи ҳолларда ўта художўй сўфийларга уларнинг жаннатдаги «бўлажак рафиқалари» ҳам кўрсатилган дейишади. Сўфий Абдул Воҳид ибн Саидга (794 йилда вафот этган) унинг жаннатдаги рафиқаси аён этилган. У бир чўпон қиз бўлиб, отарида қўйлар ва бўрилар бир-бирига зарар етказмай, қувлашиб, ўйнаб юришаркан. Шу қиз бу фоний дунёда хайвонлар орасида охирзамонга хос тинчлик барпо эта олгани учун машқур сўфийнинг жаннатдаги рафиқаси бўлиш шарафига муяссар қилинган. (Шу маънода яна бир нарсани таъкидлаб ўтишни истардим: Бир куни тақводор турк олимнинг кексарок бир аёлга қарата «жаннатда сен менинг рафиқам бўласан» деганини ўз қулоғим билан эшитганман).

Улкан теософ¹ олим Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг рафи-қаси ўта катта эътиборга лойиқ шахслардан бири бўлган. Термизий ўз таржимаи ҳолида ёзишича, у кўрган тушларини рафиқасига сўзлаб бераркан, рафиқаси эса тушларни ва Термизийнинг кўз ўнгида пайдо бўлган нарсаларни доимо тўғри таъбир қилиб бераркан. Фаришталардан бири бу аёлга «эринг билан сенинг руҳий даражаларинг бир-бирига мутаносиб», деб хабар қилган экан.

¹ Теософия — (теос — худо, софия — донолик) инсон руҳининг Худо билан бирлашиб кетгани ҳамда бокпй дунё билан тўғридан тўғри мулоқот қилшо йўллари Ш ўрганадиган фан.

Араб классик адабиётида ва кейинчалик форс адабиётида ҳам тез-тез учраб турадиган мавзулардан бири ўз қўшиқларида мистик, сўфиёна ишқни тараннум этган ашулачи қизлар мавзусидир. Машқур грамматик олим ал-Асмий бир куни Каъбада ишқий қўшиқ айтаётган бир қизни қаттиқ танқид қилади. Қиз эса унга дарҳол чинакам илоҳий ишқ қандай бўлишини тушунтириб кўяди.

Ўша даврларда Куръони каримни ёд олиб, таъсирчан тарзда қироат қила оладиган қўшиқчи қул қизларни гарчи уларни жуда катта пул тўлаб сотиб олишган бўлсалар-да, дарҳол озод қилиб юборишган. 1234 йилда вафот этган ҳазрат Абу Ҳафиз Умар ас-Сухравардий таъсири остида мусулмон бўлган бир қўшиқчи қиз тўғрисида шундай ривоят қилишади:

Бу қиз Муқаддас Хаж сафаридан қайтгач Ҳамадон ҳокими ҳузурда илоҳий ишқ тўғрисида шунчалар бери-либ куйлайдики, ҳоким ва унинг аёнлари ўзларининг йўл қўйган хатоларидан афсусу надоматлар чекишиб, ислом аҳкомларига қатъий амал қила бошлайдилар. Ҳаз-рат Румийнинг таржимаи ҳолларидан маълумки, «енгилтак қизлар» у зотнинг таъсири остида Ислом динини қабул этиб, сўфиёна ҳаёт кечира бошлаган.

Чамаси, илк даврларда аёллар сўфийларга нафақат халфалик қилишган, балки Куръон тиловат қилинадиган йиғинлар ва «зикр»ларда ҳам иштирок этишган. 934-йилда вафот этган сўфий ал-Каттонийнинг қизи Фотима ва яна уч эркак «ошиқ» номини олган бағдодлик сўфий Сумнун ал-Муҳиб билан бирга юксак ҳаяжон ичида зикр тушаётганда кучли орзиқишдан вафот этган деб ривоят қилишади. Бу хабар илк даврларда аёлларнинг бундай давраларда эркаклар билан бир қаторда иштирок этиши одатий ҳол бўлганлигидан далолат беради. Кейинчалик эса сўфий аёлларни жамоага қабул қилишнинг қандайдир оқилона, гап-сўз бўлмайдиган йўллари топишга уриниб кўп бош қотиришган бўлсалар керак, чунки шариат ва қонуларга кўра ўзига қариндош бўлмаган номаҳрам аёлнинг қўлини ушлашга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ-да. Баъзи йўналишлар бўйича номаҳрам аёлга кўзи тушган ёки бехосдан баданига қўли тегиб кетган кишининг таҳорати ушалган ҳисобланади ва у намоз ўқиш олдидан қайтадан таҳорат олиши керак. Шу сабабдан эркак ва аёл сўфийлар зикр тушишаётганда аввало қўлларини тоза сувга бир ботириб, ювиб олишлари лозим. Аёллар энги узун кийим кийиб олишган ва эркаклар уларнинг энгидан ушлашган. Бунинг иложи бўлмаган пайтларда аёллар қўлларини рўмол билан боғлаб ёки қўлларига иккита таёқ тутиб олишган. Эркаклар уларнинг энгидан ёки рўмол ўралган қўлидан ёинки қўлидаги таёқчадан ушлаб олишган-ки, эркак ва аёлнинг бадани бир-бирига тегмаган.

Аммо илк даврларда бундай нарсаларни майда-чуйда ҳисоблашиб, кўп ҳам эътибор беришмаган, кўнгли кенглик қилишган кўринади, чунки сўфий устозларнинг (пири муршидларнинг) ҳатто жамоат жойларига ҳам ўз халфалари (хотин-қизлар) билан борганликлари тўғ-рисида ёзма маълумотлар бор. Шулардан бирида айтилишича, 945 йилда вафот этган эксцентрик сўфий Абу Бақр аш-Шиблий ўзининг бир халфаси билан бирга сўфий Ҳаллож ёнига бориб, ундан «сўфизм нима?» деб сўрайди. Гарчи мавлоно Фаридуддин Аттор ривоят қилган бу воқеа тарихга умуман мос келмасда, яъни у мавлононинг «шундай бўлса нима қилардик?» қабилидаги тахайюлотининг маҳсули бўлса-да, ҳар ҳолда сўфий аёлларнинг илк даврларда ижтимоий ҳаётда анча фаол иштирок этишганини инкор этиб бўлмайди. Аслида Ҳаллож қатл этилганидан кейин унинг синглизис келиб, ака-сини жасурлиги, яъни «аналҳақ» (мен ҳақман) деган гаплари учун бироз қийийди, сўнгра акасининг васиятини амалга ошириб, жонсиз вужудни куйдиради ҳамда кулини Тигер (Дажла) дарёсига (Олдосиёдаги серсув дарё) ташлайди. Ўша куни кечаси Ҳаллож синглизисининг тушига кириб, унга ўзининг номутаассиб, яъни илғор (ноортодоксал) хатти-ҳаракатининг сабабини тушунтириб беради. (Ислом дини (рухонияти) тарихида сингилнинг тутган ўрнини ўрганиб чиқиш жуда кўп масалаларни оидинлаштиришга ёрдам берган бўлурди. Жоҳилият даврида Арабистонда опа-сингиллар вафот этган ёки жангда ҳалок бўлган акалари учун ёқа йиртиб йиғлаганликлари шарт бўлганидек, сўфизм тарихида ҳам опа-сингиллар жуда муҳим рол ўйнаганлар. Бобурийлар сулоласининг 1659 йилда кофирликда айбланиб, қатл этилган валиахд шахзодаси Дара Шикоҳ (Аслида Дору Шуқуҳ.Х.Д)нинг опаси малика Жаҳоноронинг хатти-

ҳаракатлари, муносабати бунга яққол мисол бўла олади).

Такводор сўфий аёлларнинг анъаналари кейинги асрларда нафақат Ўрта Осиёда, балки Ҳиндистон субконтинентида ҳам худди шундай давом этган. Биз бу қитъада яшаб ўтган сўфий Фаридуддин Шакарғанжнинг толибалари (мухлисалари) тўғрисида озми-кўпми маълумотга эгамиз. Айнул Қудат исмлиқ шоир ўз мадҳияларидан бирида сўфий Абул Хаир ат-Тиноний ал-Ақтанинг бувиси Уяина йигитлар ва хотин-қизлардан иборат 500 та талабага дарс берганлигини айтиб ўтади. Улкан ҳанбалий сўфий, хиротлик Абдулла Ансорийнинг (1089 йилда вафот этган) таржимаи ҳолида унинг қариндоши Биби Нозаниннинг ҳам номи тилга олинган. Айтишларича, шу аёл Ансорийга улкан олим бўлмаса-да, аммо жуда доно сўфий Қорағоний билан мулоқот қилишни маслаҳат берган, чунки Қорағоний Ансорийнинг тадрижий камолотга эришувида муҳим роль ўйнаши у аёлга маълум қилинган экан. Хиротда ўша даврларда булардан ташқари бошқа такводор ва ўқимишли аёллар ҳам кўп бўлган. Улар айниқса пайғамбаримиз ҳадисларини тўплаш ва уларни авлоддан авлодга етказишда катта жонбозлик кўрсатишган. Шулардан бири 1084 йилда Хиротда вафот этган Умм Фазл ал-Ҳарматиядир. Серж де Лаоже де Бурессоунинг пайғамбар ҳадислари, айниқса Абу Ҳанбал мазҳаби ҳамда, шубҳасиз Абдулла Ансорий йўнали-шидаги сўфизмга қизиққан «аёллар муҳити» тўғрисидаги гаплари Луис Массигноннинг шаҳид кетган сўфий Ҳаллож атрофидаги ҳанбалий аёллар ҳақидаги эслатмаларига тўлиқ мос келади. Ҳаллож атрофидаги аёллар, масалан Зайнаб ал-Камалияга ўхшаган сўфийлар узок вақтларгача Ҳаллож анъаналарини давом эттирганлар. Таниқли сўфий аёллар тўғрисида гапирилганда 1070 йилда вафот этган Мерв (Мари)лик Каримани тилга олмаслик гуноҳи азимдир. Бу бокира сўфий аёл, Массиг-нон таъкидлаб ўтганидек, Хадича ал-Жаҳнийя (461 (1067) йилда вафот этган) томонидан ташкил этилган «аёллар футуввати» (жўмардлиги) ташкилоти билан ҳамкорлик қилган. Аёлларнинг бу уюшмаси эркакларнинг умрни ҳақиқий эркак сифатида чуқур тоат-ибодат билан ўтказиш ғояларини илгари сурган футуввати (уюшмаси)нинг муқобилидир. Кариманинг номи Абу Нажиб ас-Сухравардийнинг бир қатор муҳим асарларида тилга олинган.

Абу Нажибнинг жияни Абу Ҳафиз Умар ас-Сухравардийнинг асарларида ҳам бу номни учратиш мумкин. Абу Ҳафизнинг китоблари мўътадил сўфизм тўғрисидаги энг кўп тарқалган китоб ҳисобланади ва бутун Ислом оламида ўрганилади. Такводор ва ўқимишли сўфий аёллар орасида Шухда исмли хаттот аёл (1176 йилда вафот этган) алоҳида эътиборга лойиқдир. У нафақат хаттот, балки шу билан бир қаторда ўзининг хусниҳати билан ҳам машҳурдир. Шундан ярим аср кейин Шимо-лий Африкалик саёҳатчи Ибн Батутта Дамашқ ва Бағдоддаги ҳадис муаллимлари тўғрисида сўз юритаркан, Умм Муҳаммад Ойша ва Фотима бинт Тожиддинлар-нинг номларини қайд этиб ўтади.

Такводорона ва айниқса сўфиёна ҳаёт кечиршига мойил бўлган аёллар салжуқийлар даврида Туркияда ҳам бўлган. Мавлоно Жалолиддин Румийнинг таржимаи ҳолидан маълумки, у Кўнё олий табақасининг кибор хонимлари, айниқса бош вазир Аминаддин Микоилнинг рафиқаси билан жуда яқин муносабатда бўлган. Уларнинг хузурида ўзини жуда эркин тутган. Румийда барча табақаларга мансуб хотин-қизларни ҳам ўзига тортадиган аллақандай оҳанраболик бўлган дейишади. Салжуқийлар ҳукмдори Ғиёсиддиннинг рафиқаси хатто Румийнинг суратини ўзи билан олиб юрган экан. (Византия санъати анъаналарининг яқинлиги бу ерда Ислом динининг турли санамларга қаршилигида намоён бўлади). Машҳур кишиларнинг таржимаи ҳолларини ёзиб борадиган кишилар ҳазрат Румийнинг иккинчи рафиқаси, насроний оиласидан чиққан Кира Хотунга «иккинчи Робийя» ва «Биби Марямга ўхшаш аёл» деб таъриф берганлар. Унинг болалари ҳазратнинг ўғли Султон Валад томонидан ташкил этилган Мавлавия ташкилотида фаолият кўрсатишган. Султон Валаднинг қизи ҳам шуларнинг орасида бўлган. Туркий вилоятларда ташкилотнинг хотин-қиз аъзоларини «бадши», яъни «сингил» деб аталган, зеро «барча мўъминлар шак-шубҳасиз ака-укалардир» (Қуръони карим. 49:10).

Ибн Арабийнинг хотин-қизларга муносабати айниқса диққатга сазовордир. Унинг ёш йигитлик пайтларида Севилла шаҳрида учратган улкан сўфий аёллар тўғрисидаги хотиралари жуда марокли ва жонли тарзда ёзилган. Бу хотираларда ўта камбағалликда яшаган Фотима бинт Мутаннанинг номи тилга олинади. Бу аёл аввалига турмушга чиқиб, анча пайтлар эри билан яшайди. Эри мохов касалига чалиниб, вафот этгач бева қолади. Андалузиялик олим бу аёлни «бутун ер юзи аҳолиси учун Аллоҳ томонидан жўнатилган раҳм-шафқат» деб таърифлайди ҳамда ғаройиб бир мўъжизани ривоят қилади: Қуръони каримнинг биринчи, очувчи сураси бўлмиш «Фотиҳа» сурасининг муаккиллари бу аёл хизматига бўйсундирилган бўлиб, унинг барча истак-хоҳишларини амалга оширишар эканлар. Айтишларича, бир аёл Фотиманинг олдида келиб, бевафолик кўчасига кириб кетган эрининг устидан шикоят қилганда, Фотима бир дуо ўқиб бу эркакни хотинини бир лаҳза кўрмаса туролмайдиган ҳолатга тушириб қўйган экан. Фотима Ибн Арабийнинг «рухий, ғоявий онаси» ҳисобланади. Улкан теософ олимнинг туққан онаси ҳам Фотимани тез-тез зиёрат қилиб турган дейишади. Ўта камбағал бўлишига қара-масдан Фотима жуда қувноқ ҳаёт кечирган. Баъзан қўлига танбур олиб Аллоҳ таолонинг марҳаматларини жўшиб куйлар экан:

“Менга назар солгани ва Ўзининг дўстларидан бирига айлантиргани ҳамда ўз мақсадларини амалга оширишда мендан фойдаланганлиги учун мен Ундан беҳад миннатдорман. Мен ким бўлибманки, шунча одамлар ичидан мени танлаб олибди. У мени жуда рашк этади. Ундан ўзгани хаёлга келтирсам бўлди. У мени дарҳол турли бахтсизликлар ила жазолайди”.

Ибн Арабий Фотимани кўкларга кўтариб тасвирлаш ила ўзини авлиёсифат аёлларга нисбатан алоҳида мойилликка, хурмат-эътиборга тайёрлаганга ўхшайди. У Севиллада яна бир бошқа алоҳида эътиборга молик аёлни учратганди. Бу аёл саксондан ошган Шамс момо бўлиб, «барча камбағалларнинг онаси» деган унвонга сазовор бўлганди. Ибн Арабий момони «ички туйғу, бевосита муроқабаси усули билан кўп нарсаларни олдиндан билиш хислатига эга бўлса-да, ўзининг улкан сўфийлигини, юксак маънавий даражасини сир тутадиган камтар зот эди» деб тасвирлайди. Ибн Арабийнинг «Хотиралар»ида яна бир кул аёл тўғрисида ҳам сўз юритилган. Гарчи бу аёлнинг номи келтирилмаган бўлса-да, у ўзининг батартиб эканлиги билан машҳур бўлган. Бу аёл кўз очиб юмгунча дунёнинг у бошидан бу бошига бориб кела олган, тоғу тошлар ила суҳбатлар қурган ва уларнинг барчасига «хуш келибсиз» ибораси билан муурожаат қилган.

Ибн Арабий шу йўл билан, яъни илгари Севиллалик аёллар билан учрашиб ўзини маккалик кароматгўй, илҳомлантирадиган бир аёл билан учрашувга тайёрлаганга ўхшайди. Бу аёл муқаддас зиёратгоҳдаги Иброҳим мақоми имомининг қизи Низом эди. Ибн Арабий жўшиб, оятлар тиловат қилиб, экстаз ҳолатида Каъбатуллоҳни айланиб зиёрат қилаётганда шу қизга дуч келади. Қиз унинг таловатларини тинглаб, Ибн Арабийни лол қолдирган ҳолда уларнинг мағзини чақиб беради. Бу гўзал қиз билан бўлган учрашувнинг натижаси ўлароқ ибн Арабийнинг «Таржумон ал-ашвоқ», яъни «Эҳтирослар таржимони» номли шеърлар тўплами вужудга келади. Тўпландаги шеърлар араб ишқий поэзиясининг анъанавий услубида ёзилган бўлиб, уларда классик шеърятнинг андозавий сиймолари бўлмиш ошиқ ва маъшуқа ўртасидаги ишқ куйланади. Маълум бир вақт ўтгач Ибн Арабий ўзининг бу ишқий шеърларига мистик-фалсафий изоҳлар ёзиб, шеърятда янги бир йўналишни бошлаб берди. Бироз кейинроқ фаолият кўрсатган сўфийлар ўзларининг май, ишқ, ҳижрон тўғрисидаги дунёвийлиги яққол кўриниб турган шеърларига ҳам шунақа шарҳлар ёзиб, уларни ўқимишли қилишни лозим топдилар ёинки энди ишқ, май ва ҳижронларнинг маъноси кенгайиб Аллоҳ таолога нисбатан бўлган ишқни англата бошлади. (Афсуски, кўпгина ҳолларда бунақа шарҳлар ўта чўзилиб кетганлиги сабабли, табиий, тасаввурга сиғадиган ҳолатлар билан нотабиий, тасаввурга сиғмайдиган ҳолатлар ўртасидаги мувозанатни барбод этиб, капалакдек нозикниҳол шеърларни метафизик таълимотнинг қисқача бўлланмасига айлантириб қўйган). Ибн Арабийнинг «Девони»да эса кейинчалик яна бошқа шеърлар ҳам пайдо бўлган. Эҳтимол, бу шеърлар унинг собиқ рафиқасига бағишлангандир, аммо бу фараз ҳали исботланмаган, анча ноаниқликлар мавжуд. Ҳар ҳолда Низом Ибн Арабийнинг Беатричаси сифатида намоён бўлади. Шоирнинг муқаддас шаҳар Маккадаги ҳаёти унинг шоҳ асари «Ал-футухат ал-маккийя», яъни «Маккадаги кашфиётлар» асарининг вужудга келишига замин тайёрлади. Маккада у Зайнаб ал-Қалийя исмли аёл билан ҳам учрашган. Бир вақтлар ўзининг бойлиги ва соҳибжамоллиги билан донг таратган бу аёл яна Маккага кўчиб келади ва бу ерда тақводор сўфий сифатида танилади ҳамда кўпгина сўфийлар билан иноклашиб, дўстлашиб кетади. Бу аёл намознинг фарзлари, суннатлари ва мустаҳабларига қатъий амал қилган ҳолда ибодат қилиши билан Ибн Арабийни лол қолдиради. Ибодат чоғида чуқур ҳаёлга чўмиб (медитация), ич-ичдан илоҳий оятларни тиловат қилаётган чоғида вужудининг оғирлиги бутунлай йўқолиб, хона ичида пар сингари учиб юрган дейишади. Илмий тилда бу ҳолат «психокинез» дейилади. Бошқа сўфий аёлларда ҳам менимча бу ҳолат содир бўлган, аммо не учундир уларнинг таржимаи ҳолларида бу иш қайд этилмаган. Ибн Арабийнинг бу аёл билан бирга Қуддус шаҳрини зиёрат қилиши унинг бу аёлни жуда хурмат қилганлигидан далолат беради. Андалузиялик бу улкан олимнинг умуман барча хотин-қизларга нисбатан хурмат-эътибор билан муносабатда бўлиши хотин-қизлар, улар билан бўлган мулоқот олимнинг ҳаётида алоҳида ўрин тутганлигидан далолат беради. Олим ўзига Аллоҳ таоло томонидан «барча авлиёлар муҳри» деган унвон, даражот берилганлигидан хабардор бўлган ёки ҳеч бўлмаганда буни ҳис этган. Унда Аллоҳдан би-ровларнинг билиб-билмай қилган гуноҳларининг мағфират этилишини сўраш, уларнинг тарафини олиш иқтидори бўлган. Қизиғи шундаки, ёшлик чоғлариданоқ у биринчи бўлиб тарафини олган, Аллоҳ таолодан гуноҳларининг кечирилишини илтимос қилган кишиларнинг барчаси хотин-қизлар эди. Хусусан унинг иккала синглиси, собиқ рафиқаси ва тўртинчи хотини шу саодатга мушарраф бўлишган. (Афсуски, Ибн Арабийнинг неча марта уйланганлиги тўғрисида етарли маълумотларга эга эмасмиз). Ибн Арабий сўфийлик йўналишида 15 та кишига «хирқа», яъни сўфийлар кийимини кийдирган бўлса, шулардан ўн тўртгаси хотин-қизлар бўлган, чун-ки худди мавлоно Жомий таъкидлаб ўтганидек, маънавий ҳаётнинг барча жабҳаларида аёлларнинг юксак даража-жаларга эришишлари мумкинлигига олимнинг имони комил бўлган. Аёллар авлиёлик пиллапоясининг энг юқори поғонаси бўлмиш «кутб» ёки «ўзак» даражаларига ҳам эришишлари мумкин. Ибн Арабий умрининг охиригача аёлларга юксак хурмат-эҳтиром кўрсатди, уларга ўзининг амри-маъруфлари ҳамда маърузаларида иштирок этишга руҳсат бериб, уларга мураббийлик қилди.

Хўш, ўша даврларда сўфийлик сўқмоқларига яқинлашмоқчи бўлган ва ҳатто уларга қўшилиб кетмоқчи бўлган аёлларнинг ҳаёти қандай кечган?

Биринчидан, улар бой бўлсалар, сўфий жамоаларига ҳомийлик қилишлари, пири мурид ҳамда халфаларни моддий рағбатлантириб, уларга турар жой ҳамда озиқ-овқат бериб туришлари мумкин бўлган. Устоз ва халфалар эса миннатдорчилик тариқасида унинг Худо марҳаматига сазовор бўлишини тилаб дуо қилишган. Миҳанадаги (Шарқий Эрон) Абу Саид Абул Хайр (1049 йилда вафот этган)нинг жамоаси ҳомийлари, айниқса кўзга суриладиган малҳам тайёрловчи Биби Ниши шулар жумласидандир. Биринчи пайтларда бу аёл анча

пайсалланиб турган бўлса-да, кейинчалик жамоага бутунлай қўшилиб кетган. Кўпгина вилоятларда аёллар худди илк даврлар-дагидек эркаклар билан бирга зикр тушишган. Баъзи жамоаларнинг йиғинхоналарида эса (масалан Қоҳира-даги Рифайя ёки Усмонли Турк империясидаги мавла-вийлар жамоалари) шу мақсадга мўлжалланган аёллар бўлимлари бўлган. Қолган вилоятларда эса аёллар бу тадбирки (зикрни) шу яқин ўртадаги уйдан ёки том устида туриб тамошо қилишган. Дарвишларнинг фақат битта тариқатида, яъни Туркиядаги Бектошийлар тариқатида аёллар барча тадбирларда фаол иштирок этишган, бу эса ўз-ўзидан маълумки, Бектошийларнинг маънавий бузукликда айбланишига олиб келган. (Бундай ҳолатлар байъат топширилаётганда (қасамёд) ёки шунга ўхшаш тадбирларда пир муршиднинг бўлажак сўфий аёл билан бир хонада анча ушланиб қолган пайтларда ҳам рўй бериб турган). Ёқуб Қадрий Караосма ўғли ўзининг 1922 йилда Истанбулда чоп этилган «Нур Бобо» романида Бектошия тариқатининг ёшгина бир устози аёлларни қандай қилиб йўлдан оздирганини тасвирлаб берган. Роман босилиб чиққандан уч йил кейин Туркия ҳукумати раҳбари Отагурок барча дарвеш жамоаларини ёптириб ташлади. Бироқ Ислом оламининг замонавий ижтимоий-танқидий адабиётида бу мавзу сакланиб қолди.

Ўрта асрларда (12-асрдан бошлаб) Бағдод, Макка, Мадина, Шом ва Қоҳирада бир қатор сўфий хотин-қизлар жамоалари фаолият кўрсатганлиги маълум. Бундай ташкилотларнинг учтаси, яъни «Работ аз-Заҳирийа», «Дар ибн аз-Зауда» (1194) ва «Работ бинт ат-Тож» Макка шаҳрида бўлган. Ислом оламининг ўша пайтдаги маркази ҳисобланмиш Бағдод шаҳри эса Тигр (Дажла) дарёсининг ғарбий соҳилида бир аёл томонидан гашкил этилган «Дар ул-фалак» жамоаси билан машҳур бўлган. 1127 ва 1177 йилларда бу ерда яна иккита жамоа вужудга келади. Аббосийлар халифалиги инқирозга юз тутишидан тўрт йил аввал, яъни 1254 йилда эса энг сўнгги халифа сўфий аёллар учун яна бир работ курдирган ва ўз қизини бу ерга раҳбар этиб тайинлаган. (Бу работлар, хотин-қизлар жамоалари тўғрисидаги маълумотлар билан танишаркансан, беихтиёр Европадаги хотин-қизлар монастирларини эслаб кетасан киши). Юкорида тилга олинган жамоаларнинг раисалари панд-насихат қилиб ваъз айтишган, намоз чоғида аёлларга имомлик қилишган ҳамда сўфиёна донишмандликка эришишда уларга раҳнамолик қилишган. Албатта бу работлар бева қолган ёки эридан ажрашган, талоқ қилинган хотин-қизлар учун қўналға бўлиб ҳам хизмат қилган. Талоқ қилинган хотинлар бу ерда уч ой-у ўн кун туриб «идда» мухлатини ўташган, чунки «идда» тугамагунча муслималарнинг бошқа эрга тегиб кетишга ҳақлари йўқ (Қуръони каримнинг 64-сура 4-оятда айтилишича, талоқ қилинган ёки эри ҳалок бўлиб бева қолган аёллар ҳомиладор ёки ҳомиладор эмасликларини аниқлаш мақсадида уч ой идда сақлашлари лозим. Ҳомиладор эмаслиги аниқ бўлгачгина бошқа турмуш қуришга ҳақлидирлар ва аксинча, ҳомиладор бўлсалар, фарзанд туғилиб, нифос муддати ўтгандан кейингина турмушга чиқишлари мумкин). Ўта такводор аёллар эса энг яқин оила аъзоларидан бўлак ҳеч ким билан мулоқот қилмай уйда идда сақлайдилар ва бу мухлатни намоз ўқиш ва чуқур ҳаёлга чўмиш (медитация) билан ўтказадилар. Покистондаги кўпгина мутаассиб (консерватив) оилаларда бу одат ҳозирги кунларгача сақланиб қолган. Қарахи шаҳрида ўзим шундай бир ҳолатнинг гувоҳи бўлганман. Тарихдан маълумки, жамоага раҳбарлик қилиш авлоддан авлодга мерос бўлиб ўтиб келган. Улкан сўфий Аҳмадий Жомнинг қиз невараси ўзининг қирқ кунлик гўшанишинлигини (чилла ўтиришини) буvasининг жамоасида ўтказган. Мистик шоир Ауҳадуддин Кирмонийнинг невараси, шайх аёл ҳамда ҳафиза, яъни Қуръони каримни ёддан билган Амина Хотун Дамашқда фаолият кўрсатган. Аммо барибир ўқимишли сўфий хотин-қизлар унутилмаслиги керак. Уларнинг орасида Ҳиндистоннинг Бурхонпур деган жойида истиқомат қилган Бубу Рашти алоҳида эътиборга лойиқдир. У ўрта асрларда битилган форс мистик матнлари бўйича мутахассис бўлиб, биринчи навбатда Фахруддин Ироқий асарларини шарҳлаб берган. Бубу Рашти изоҳлаб берган асарлардан бири Ироқийнинг «Ламаъат», яъни «Нур жилолари» асари бўлиб, унинг ярими насрда ва қолган қисми назмда битилган. Бу асарда Ибн Арабийнинг кўпгина ғоялари ўз аксини топган, шу сабабдан у сўфиёна ишқ тўғрисидаги гўзал, жозибатор асарлардан бири ҳисобланади. Бубу Рашти 1620 йилдан кейин вафот этган, аммо қайси йилда вафот этганлиги тўғрисида аниқ маълумот йўқ. Шундан сўнг, 17-асрнинг ўттизинчи йилларида Бобурийлар империяси ҳукмдори, 1628—1658 йилларда ҳукм сурган Шоҳ Жаҳоннинг қатта қизи Фотима Жаҳоноро ва унинг укаси, валиаҳд шаҳзода Дара Шикоҳ сўфийлик сўқмоғига қабул қилиндилар. Шоҳнинг фарзандларини Лаҳор шаҳрида истиқомат қилган ва 1635 йилда вафот этган Миён Мир исмли авлиё сўфийликка ўтишга илҳомлантирган. Валиаҳд шаҳзода ўз кундаликларининг алоҳида бир бобини Миён Мирнинг авлиёсифат синглиси Биби Жамол Хотунга бағишлаган. Малика Фотима Жаҳоноро сўфийлик сўқмоғида шунчалар улкан муваф-фақиятларга эришди-ки, унинг устози, Миён Мирдан муршидликни мерос қилиб олган мулла Шоҳ (1661 йил-да вафот этган)нинг айтишича, тариқат қонунлари йўл қўйган тақдирда у маликани бемалол ўзидан кейин муршидликка тақдим этган бўларкан. Бу тўсиқларга қарамасдан малика умр бўйи сўфизмга содиқ бўлиб қолди. Онаси бевақт вафот этгандан кейин (Ҳиндистондаги машҳур Тож Маҳал онасининг шарафига бунёд этилган) у мамлакатдаги «биринчи хоним»га айланди. Малика Жаҳоноро ва унинг укаси валиаҳд шаҳзода сўфийликнинг Қодирийа йўналишини қабул қилингандилар. Бу йўналишнинг бош қароргоҳи аввал жанубий Ҳиндистонда бўлиб, сўнгра Панжоб вилоятига кўчирилган.

Шоҳ оиласининг бошқа аъзолари эса Чиштиёа йўналишига мойил бўлганлар. Кунлардан бир кун фалокат туфайли малика баданининг кўпгина жойлари куйиб қолади. Соғайиб кетгач, у оила анъаналарига мувофиқ Раджостондаги Ажмерни зиёрат қилади, чунки маликанинг қатта

буваси Акбаршоҳ ҳам бу ерни тез-тез зиёрат қилиб турган. Ажмер шаҳри ҳозирги кунларда ҳам Чиштиё сўфийларининг бош қароргоҳи ҳисобланади, чунки тариқат асосчиси ҳазрат Муиниддин Чиштиё шу ерга дафн этилган. Маликанинг ўз пирига бағишлаб форс тилида ёзган таржимаи ҳоли Британия давлат кутубхонасида қўлёзма шаклида сақланмоқда. Фотима Жаҳоноро 1681 йилда вафот этган ва Низомиддин Авлиё (1325 йилда вафот этган) мақбарасининг ҳовлисига дафн этилган. Малика мистик адабиёт ҳомийси сифатида қўлаб классик асарларни таржима қилдирган ва уларга шарҳлар ёздирган. Маликанинг жиёни, яъни унинг ўта мутаассиб, ўз укаси Дара Шикоҳни кофирликда айблаб қатл эттирган акаси Аврангзебнинг қизи Зебуннисо (1689 йилда вафот этган) ҳам сўфизм ҳамда шеърятга мойил бўлган. Ҳукмдорнинг бошқа қизлари Деҳлидаги сўфийларга совға-салом улашиш, уларни моддий рағбатлантириш орқали танилганлар. Зебуннисонинг синглиси Зийнатуннисогина эмас, балки Ислоом оламининг бошқа оқила, такводор хонимлари ҳам ўз ҳисобларидан мачит, мадрасалар қурдиришиб донг таратганлар. Аҳмадод (Гуджарат) ва Деккан деган жойларда улар қурдирган мачитлар ҳозирги кунларда ҳам виқор билан қад кўтариб турибди. Кўпгина муқаддас жойларда хотин-қизлар ичкарига киритилмасаларда, ташқарида, дераза ёнида туриб- авлиёнинг қабрига назар голишлари, дуои фотиҳа қилишлари мумкин. Қизиғи шундаки, улар бу амалларни жон-дилдан берилиб, ўта фаоллик ила амалга оширадilar. Улар ўтмиш хотираси бўлмиш муқаддас ҳисобланган нарсаларни, масалан, Бижапурдаги «ҳазратбал»ни, яъни пайгамбар алайҳиссаломнинг соч толасини илохий оятларни тиловат қилган ҳолда зиёрат қиладilar. Ҳазрат Муиниддин Чиштиёнинг мақбарасида хотира кунлари ҳазратнинг авлодларидан бири бўлмиш бир қиз ёниб турган шамни зиёратга келган хотин-қиз-ларнинг бошлари устида кўтариб туради, сўнгра айлангириб чиқади. Шам қабр устига қўйилгач, аёллар ҳам мақбарага киритиладilar. Бунга ўхшаш расм-русумлар ҳозирги кунларда бошқа зиёратгоҳларда ҳам бор. Аммо баъзи ҳукмдорлар, масалан 1351 — 1388 йилларда ҳукмронлик қилган Ферузшоҳ Тўғлуғ ҳамда 1489—1518 йилларда ҳукм сурган Искандар Лодийлар ғайридиний ҳамда исломий ахлоқ-одоб қоидаларига мос келмайдиган расм-русумларни йўқотиш мақсадида аёлларнинг Ажмер ва бошқа жойлардаги зиёратгоҳларга киришини таъқиқлаб қўйишган, чунки баъзи манбалардан маълумки, фарзанд кўрмаган хотин-қизларнинг зиёратгоҳ ходимлари томонидан алданиши ва она бўлиш орзуси ўта кучли бўлганлиги учун ходимларнинг гапига лаққа учиб, зино қилганликлари аниқланган. Баъзи зиёратгоҳлар эса шу маънода хаддан ташқари поймол этилган. Бироқ энгил оёқ, суёқ аёлларнинг қилган гуноҳларидан афсусланиб, уларнинг мағфират этилишини илтижо қилиб бориладиган зиёратгоҳлар ҳам мавжуд. Такводор ва авлиёсифат аёлларга халқ кўрсатаётган иззат-икром кўринишларини янада аниқроқ ўрганиб чиқиш лозим. Қабристонларда номаълум аёлларнинг қабрлари ёки мақбаралари тез-тез учраб туради. Манбаларда ҳам «Аллоҳнинг номаълум, содиқ кули эди» деган ёзувларга дуч келамиз. Таниқли танқидчи Р. Буртон ўзининг Синд вилояти тўғрисидаги асарида (1853) ёзишича, синдликлар «ожизаларнинг дин йўлида чеккан заҳматларини» етарли даражада баҳолашар эканлар. Р. Буртон Фотима Ҳажаронийнинг номи алоҳида таъкидлаб ўтади. Бу аёл муршид даражасига кўтарилган. Халқ бундай аёлларнинг мақбараларига романтик номлар бериб, хотирасини эъзозлайди. Анатолияда иккита шундай қабр бор, улардан бири «пишили султон», яъни «мушук кўтарган хоним» ва иккинчиси «қарйағди султон», яъни «қорёғди хоним» деб аталади. Кўпгина жойларда эса бир гуруҳ аёллар бирга қўйилган қабрлар ҳам бор. Шулардан бири «хафт афифа»дир, яъни «етти бокира қиз»дир. Айтишларича, душман аскарлари богтириб келган пайтда улар асирга тушмаслик учун ер қаърига кириб кетган эканлар. Бундан ташқари, хавф-хатар туғилганда, номусини пок асрага ниятида дуо ўқиб ер қаърига шўнғиб кетган аёлларнинг алоҳида қабрлари ҳам учраб туради. Ўта кучли таквоси туфайли бошқаларга ўрناк бўлиш даражасига эришган оддий аёллар тўғрисидаги худди машҳур сўфий Зуннун хикояларига ўхшаш ривоятлар ҳам анчагина. Шу маънода Шимолий Африкалик соддадил қиз Лалла Маймуна тўғрисидаги ривоят чиндан ҳам жуда таъсирчандир. Унда айтилишича, кема капитани қизга бир дуони ўргатмоқчи бўлади, аммо киз дуодаги сўзларни сираям эслаб қололмайди. Ниҳоят, елканлари кўтарилган кема сузиб қирғоқдан узоқлаша бошлаганда, қиз сув юзасидан югуриб бориб капитандан дуони яна бир бор такрорлашни илтимос қилади. Қизнинг дуони ўрганиб олишга бўлган иштиёқи шунчалар кучли эканлигини кўрган денгиз ҳам уни ўз қаърига ютиб кетмайди, дуони охири марта эшитиб, ўрганиб олиб, қирғоққа қайтиб чиққунча уни сув юзасида кўтариб туради.

Тахминан 1200 йилларда Шимолий Ҳиндистоннинг Индарпат шаҳрида яшаган, «ички бир ёғдуси ила бошқа-лардан ажралиб турган» Фотима тўғрисидаги гаплар, яъни «кимки бу аёлнинг қабри бошига келиб, ўз илтимоси ила мурожаат қилса, шубҳасиз истаклари мустажоб бўлғай» деган сўзлар менимча сўфий аёлларнинг кўпчилигига айнан мос келади. Фотиманинг мўъжазгина, фақат баъзи такводор зотларгагина маълум бўлган қабри-Низомиддин Авлиёнинг мақбарасидан унчалар узоқ бўлмаган жойдадир. Қизиғи шундаки, қабрни нафақат мусулмалар, балки шу билан бир қаторда ҳиндавийлик динидаги аёллар ҳам зиёрат қиладilar ва дардларига малҳам, чигал ишларига кушойиш топадилар. Ислоом оламидаги такводор, зоҳидлар ва сўфийлар ҳаётига мойил бўлган аёллар турли-тумандир. Улар орасида бу дунё ҳаётига умуман қизиқмаган, ўзларини жуда кўп нарсалардан чеклаб қўйган зоҳидалар ва донишликка мойил бўлган хотин-қизлар, саройдаги бурч-вазифаларини ўташ билан бир қаторда диний асарларни ҳам ўқиб ўрганишни жон-дилдан севган маликалар бўлган. Шу аснода, бу аёллар орасида ўзларининг «барака»си, яъни мустажоб бўладиган

дуолари ёрдамида асрлар давомида минг-минглаб аёлларнинг дардларига малҳам, кўнгилларига осойишталик бахш этган, исмлари камдан кам ҳоллардагина уларнинг сўфийлик хислатларига эга эканлигидан далолат берувчи авлиёсифат момолар ва ёшгина оддий қизлар ҳам бўлганлигини қайд этиб ўтмоқ жоиздир. Ҳозирги кунларда ҳам хоҳ шаҳар, хоҳ қишлоқда бўлсин хотин-қизлар ўз муаммоларини ҳал этиш учун шундай кароматли, хислатли аёлларга мурожаат этадилар, чунки улар бундай аёлларнинг ҳеч бўлмаганда маънавий ёрдам беришига ишонадилар. Хуллас калом, кўнгилларига таскин-тасалли бера оладиган авлиёсифат сўфий аёллар сиймоси, уларнинг тирик ёки аллақачонлар дорилбақога рихлат қилганликларидан қатъи назар муслималар учун алоҳида аҳамиятга эгадир.

Айрим хатолар учун узр сўраймиз (Х.Д)

